

Buit uit oorlogstijden: Nederlandse 17e- en 18e-eeuwse brieven boven water

Een schat aan documenten

Sailing letters, gekaapte brieven, zeebrieven, zeemansbrieven, brieven als buit, het zijn allemaal termen die verwijzen naar een intrigerende schat aan Nederlandstalige documenten die zich in de Britse National Archives bevindt. In verschillende media is er de afgelopen jaren aandacht voor geweest: in kranten, op radio en tv, waaronder in de meerdelige tv-reeks *Brieven boven water*. Belangstellenden kunnen inmiddels tal van publicaties lezen en verschillende websites bezoeken waar materiaal beschikbaar is gesteld. De veelheid van informatie roept echter ook herhaaldelijk vragen op: wat is er nu precies waar te vinden, wat zijn de mogelijkheden om het spannende materiaal nader te leren kennen en wat is er al uitgezocht?

Postzak National Archives (Kew, UK)

Papieren uit oorlogstijden

In meer dan duizend archiefdozen bevinden zich zeer uiteenlopende documenten: scheepspapieren, zoals journalen en ladinglijsten, boekhoudingen van plantages, zakelijke correspondentie en privébrieven. De documenten beslaan een periode van meer dan twee eeuwen en zijn daar terechtgekomen als gevolg van kaapvaart en confiscatie door oorlogsschepen. Zo hebben Engelse oorlogsschepen tijdens de vierde Engelse Oorlog bijvoorbeeld Nederlandse schepen in beslag genomen die in de Saldanhabaai bij Kaap de Goede Hoop veilig dachten

te zijn. Nog vaker werden Nederlanders het slachtoffer van kaapvaart, een legitieme oorlogsactiviteit van zeevarende naties, die koopvaardijsschepen een kapersbrief verschaften en daarmee toestemming gaven om vijandelijke schepen buit te maken. In Engeland controleerde het High Court of Admiralty vervolgens of de kapingen wel terecht hadden plaatsgevonden. De aan boord in beslag genomen papieren, zowel zakelijke als privédocumenten, fungeerden als bewijsmateriaal om de nationaliteit van een gekaapt schip vast te stellen.

Na de procesgang werden alle documenten in het archief van de High Court of Admiralty opgeslagen, waar ze op wonderbaarlijke wijze bewaard zijn gebleven. Ze dateren uit oorlogsperiodes vanaf het midden van de 17e tot en met het begin van de 19e eeuw:

1e Engelse Oorlog	1652 – 1654
2e Engelse Oorlog	1665 – 1667
3e Engelse Oorlog	1672 – 1674
Oostenrijkse Successieoorlog	1739 – 1748
Zevenjarige Oorlog	1756 – 1763
4e Engelse Oorlog & Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog	1776 – 1784
Frans/Napoleontische tijd	1793 – 1813

Een inventarisatie door de historicus Roelof van Gelder maakte in 2005 duidelijk dat zich onder die Nederlandse documenten wel zo'n 25.000 zakelijke en 15.000 privébrieven bevonden. Die brieven, verstuurd vanuit het Caraïbisch gebied, Azië en Afrika naar Nederland en vice versa, zijn wel *zeemansbrieven* genoemd, een term die niet helemaal de lading dekt. De afzenders of geadresseerden waren namelijk niet alleen bemanningsleden van schepen: in de postzakken aan boord zaten brieven van en aan allerlei personen in den vreemde.

Een deel van de buitgemaakte scheepspapieren is anno 2014 digitaal of in druk toegankelijk voor grasduinen, verdieping en onderzoek.

Grasduinen

Op initiatief van de Koninklijke Bibliotheek (Den Haag) zijn bij wijze van proef zeven dozen uit het High Court of Admiralty-archief digitaal gefotografeerd. Dat gebeurde in het kader van *Metamorfoze*, een nationaal project ter conservering van belangrijk papieren erfgoed. De verschillende dozen dateren uit ➔

alle oorlogsperiodes met uitzondering van de Oostenrijkse Successieoorlog en de Zevenjarige Oorlog. Die foto's staan nu met transcripties op de *Gekaapte brieven*-website van het Meertensinstituut (www.gekaaptebrieven.nl). De naam van de website is enigszins verwarrend, want slechts een deel van het materiaal bestaat uit brieven, in meerderheid van zakelijke aard. Daarnaast zijn er veel andere documenten te vinden, zoals notariële aktes, rekeningen, kwitanties, diverse lijsten, notities etc. Doordat complete archiefdozen zijn gefotografeerd, biedt de *Gekaapte brieven*-website de mogelijkheid om als het ware zelf in de inhoud ervan te gaan grasduinen en zo de diversiteit van het gekaapte materiaal te leren kennen.

Verdieping

Een eerste kennismaking met het materiaal is al een aparte ervaring, maar wat de overgeleverde documenten echt betekenen, wordt duidelijk wanneer ze verder zijn onderzocht en in een context zijn geplaatst. Dat gebeurt in de reeks *Sailing Letters Journaal*, vijf mooie boeken die in de periode 2008 tot 2013 vanuit het gelijknamige KB-project *Sailing letters* bij Walburg Pers zijn verschenen. Aan elk boek is ook een dvd met foto's van de originele documenten toegevoegd. Het eerste deel, *De dominee met het stenen hart*, en het vijfde deel, *Buitgemaakt en teruggevonden*, geven een indruk van brieven en andere scheepspapieren uit verschillende periodes. Het tweede deel, *De smeekbede van een oude slavin*, en het vierde, *De gekaapte kaper*, hebben respectievelijk de West en de Europese handelsvaart als thema. Het derde deel, *De voortvarende zeemannsvrouw*, belicht twee reeksen brieven aan geliefden op zee, in de late 18e eeuw gestuurd door echtgenotes van twee stuurlieden. Bijzondere brievenvondsten zijn eveneens als Brief van de Maand verschenen op www.brievenalsbuit.nl, de algemene website van het Leidse onderzoeksprogramma *Brieven als Buit*, waar brieven met de erbij horende achtergrondgegevens zijn gepresenteerd.

Allerlei rangen en standen

Voor historisch taalkundigen zijn met name de aangetroffen persoonlijke brieven bijzonder waardevol, omdat onder de afzenders mannen en vrouwen, soms zelfs kinderen, uit alle lagen van de maatschappij vertegenwoordigd zijn. Dat opent mogelijkheden voor onderzoek naar taalvariatie en naar het taalgebruik van 'gewone' briefschrijvers uit midden- en lagere klassen. Dat onderzoek is verricht binnen het *Brieven als Buit*-programma en heeft zijn weerslag gevonden in de samen met het Instituut voor Nederlandse Lexicologie (INL) ontwikkelde internetapplicatie <http://brievenalsbuit.inl.nl>. Daar zijn ruim duizend *privébrieven* beschikbaar, daterend uit twee periodes, de jaren 1664-1674 (van kort voor de Tweede Engelse Oorlog tot en met het einde van de Derde Engelse Oorlog) en het tijdvak 1776-1784 (van de Vierde Engelse Oorlog en de Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog). Het bewust gekozen tijdsinterval van ongeveer honderd jaar maakt het mogelijk zicht te krijgen op taalveranderingen die zich in een eeuw hebben voltrokken.

Archiefdoos National Archives (Kew, UK)

De foto's van de originele brieven en de transcripties zijn op een speciale manier beschikbaar gemaakt. De 17e- en 18e-eeuwse teksten zijn op het Instituut voor Nederlandse Lexicologie *gelemmatiseerd*, d.w.z. woord voor woord gekoppeld aan hedendaags Nederlandse woorden. Dat levert een prachtig hulpmiddel bij de interpretatie op: bezoekers van de website zien het moderne Nederlandse equivalent verschijnen met het bewegen van de muis over een woord. Zo kunnen ook lastige brieven voor de lezer begrijpelijk worden. De internetapplicatie biedt echter nog veel meer, omdat ook onderzoeksresultaten gekoppeld zijn aan het brievenmateriaal.

Onderzoeksresultaten

Om taalvariatie te kunnen onderzoeken, moeten we op de hoogte zijn van een aantal variabelen: gender, sociale klasse, leeftijd en regionale afkomst van de briefschrijvers. Gender is over het algemeen geen probleem, want uit de gegevens in een brief is vrijwel altijd duidelijk of de afzender een man dan wel een vrouw is. Voor het achterhalen van de sociale geleding, leeftijdsgroep en regio van afkomst is vaak archiefonderzoek nodig. Ook is het cruciaal om te bepalen of afzenders een brief zelf geschreven hebben. Anders worden ten onrechte bepaalde taalkenmerken aan een afzender gekoppeld die niet de scribent van de brief is. In de 17e eeuw konden velen weliswaar lezen, maar niet schrijven. Bovendien had niet iedereen die het elementaire schrijven beheerste, genoeg schrijfervaring om een brief te produceren. Daarvoor moest dus de hulp van anderen ingeroepen worden: beroepsschrijvers of schrijfvriendige personen in de naaste omgeving. In de 18e eeuw is de alfabetiseringsgraad aanzienlijk toegenomen, maar ook dan moeten we nog rekening houden met ontbrekende schrijfvaardigheid. Binnen het onderzoeksprogramma *Brieven als Buit* is een uitgebreide procedure ontwikkeld om aan elke brief het label *autograaf*, *niet-autograaf* of *onduidelijk* toe te

kennen. Die labels zijn in de internetapplicatie te vinden, samen met de gegevens over gender, sociale klasse, leeftijd en regio en naast vanzelfsprekende andere metadata, zoals plaats van verzending, plaats van de geadresseerde en dergelijke.

De koppeling van onderzoeksresultaten aan het brievenmateriaal opent tal van onderzoeksmogelijkheden, temeer omdat de internetapplicatie voorzien is van geavanceerde zoektools.

Zoekmogelijkheden

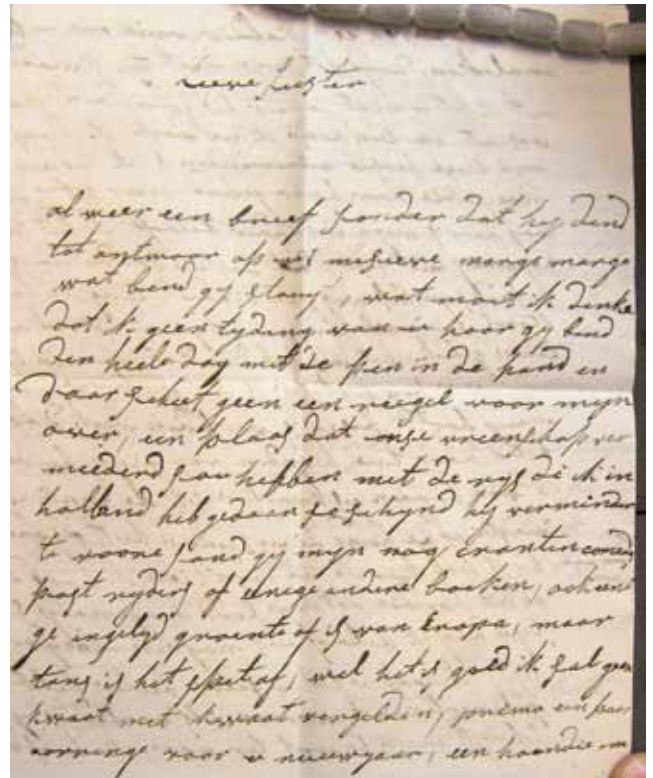
Welke brieven, wanneer en van waar naar een bepaalde plaats werden verzonden, is met de internetapplicatie snel te vinden. Ook zoekacties die eigenschappen van brieven en van de afzenders combineren, zijn eenvoudig uit te voeren, zoals de zoekopdracht naar autografen van vrouwen uit de hoge middenklasse in de leeftijdscategorie 30 tot 50 jaar. Voor onderzoek naar specifieke woorden of woordcombinaties blijkt de grote verdienste van het tijdrovende lemmatiseerproces, dat aan de lancering van de website vooraf is gegaan. Een enkel voorbeeld zal dat verduidelijken.

Wie de **woordvorm** *kapitein* intikt bij de zoekmogelijkheden, zal tot zijn verbazing slechts één resultaat krijgen uit de ruim duizend brieven. Hoe is dat mogelijk? Dat verrassende resultaat heeft te maken met de enorme spellingvariatie in de brieven, een spellingvariatie die vele malen groter is dan in gedrukte teksten of brieven van de hoogste maatschappelijke laag uit dezelfde periodes. Wanneer we *kapitein* echter niet bij woordvorm, maar bij **lemma** intikken, komen er 875 treffers uit. Die treffers verschijnen in meer dan 100 verschillende woordvormen!

Ook combinaties van woorden zijn in de brieven snel te vinden. Wie bijvoorbeeld wil weten hoe over kinderen werd gesproken, kan via het lemma *kind* alle passages vinden waarin dat woord in enige vorm voorkomt. Door die treffers vervolgens te sorteren op de **linkercontext** wordt duidelijk dat *lief*, *bemind* en *waarde* veel voorkomende epitheta zijn. Wie het gebruik van de opvallende gezondheidsformule *kloek en gezond* wil nagaan, kan op die lemmacombinatie zoeken en vervolgens de treffers **per jaar** groeperen. Dan blijkt dat die formule uitsluitend in de 17e eeuw wordt gebruikt. De formule *fris en gezond* daarentegen is, met de uitzondering van één 17e-eeuwse treffer, alleen in de 18e eeuw te vinden. Hier komt een verandering aan het licht: het woord *kloek* is, ook buiten de gezondheidsformule, in de 18e eeuw niet meer gebruikelijk; *fris* is daarvoor in de plaats gekomen.

Sprekende brieven

“Een goudmijn voor wie het taalgebruik van mannen en vrouwen van allerlei rangen en standen uit de zeventiende en achttiende eeuw wil bestuderen”, zo werd nog onlangs de

Eerste pagina van de brief van Maria Le Jeune-Huurman

Brieven als Buit-INL-internetapplicatie getypeerd. Ik kan eraan toevoegen: of voor geïnteresseerden die via de brieven dicht bij het (taal)verleden willen komen. Zij worden voortdurend verrast door treffende passages die vaak over de communicatie per brief en over het dagelijks leven gaan. Maria Le Jeune-Huurman schrijft bijvoorbeeld in 1781 vanuit St. Eustatius op ludieke toon naar haar zus Margo in Amsterdam, kennelijk geen regelmatige brievenrichtster: *Margo, Margo, wat bind gy stouyt, wat moit [moet] ik dinke [denke] dat ik geen tyding van u hoor. Gy bind den heele dag met de pen in de hand en daar sckiet geen een reegel voor myn over.* In een levendige brief aan haar man op zee beschrijft Grietje Paals ruim een eeuw eerder vanuit Enkhuizen hoe hun jongste dochtertje Kristientje regelmatig bij het schilderij van haar vader gaat staan en tegen het paneel probeert te praten, om dan in tranen uit te barsten als er geen reactie komt: *en dan gaet sy by het bordh en roep: myn lyeve vader kom tus [thuis] by onse wyette [lieve] moeder en by ul dochter Krystyentyen Paals! En dan aen het graeyen [huilen]: myn vader is doot, hy spryck nijet voor my.* In oorlogstijden hebben zus Margo, schipper Jan Paal en zo veel andere geadresseerden deze sprekende brieven nooit onder ogen kregen, maar dankzij diezelfde, voor de tijdgenoot treurige omstandigheden zijn de brieven bewaard gebleven als getuigen van leven en taal uit het verleden.

Marijke van der Wal is bijzonder hoogleraar Geschiedenis van het Nederlands aan de Universiteit Leiden.

Contact: m.j.van.der.wal@hum.leidenuniv.nl